ETO: 82'04:27–29
811.511.141'04:82–343
27–13(439):27–423.77

Rajsli Ilona

KÉPEK ÉS MOTÍVUMOK A SZENT ERZSÉBET-LEGENDÁBAN

Imagery and Motifs in the Legend of Saint Elisabeth

Nyelvi elemzésünk korpuszát az Érdy-kódex Szent Erzsébet-legendája képezte, amelyet egy névtelen karthauzi szerzetes írt 1526 táján. E 16. századi legendaszöveg képalkotási eljárásai közül kiemelkedik néhány metaforikus és allegorikus típus: a madarak, illatok és fények jelentősége, a számmisztika kidolgozottsága; ugyanakkor fontos áttekinteni a legenda szimbólumrendszerét is: pl. a gazdag növény- és színszimbolikát. A továbbiakban a dolgozat a skolasztikus műveltségű kódexíró szövegépítkezésének motívumtípusait vázolja: a részletezés, halmozás, ismétlődés, ellentét nyelvi eszközeinek bemutatása révén.

Kulcsszavak: Szent Erzsébet-kultusz, legenda, Érdy-kódex, 16. századi magyar nyelv, stílusformák, motívumok

I.
AZ ÉRDY-KÓDEX ÉS A LEGENDA MŰFAJA

Szent Erzsébet életéről többféle műfajú lejegyzés: legenda, krónika, tanúvallomás, életrajz stb. készült. Jelen vizsgálódásunk alapját mindezek közül az a szöveg képezte, amely a legnagyobb magyar nyelvű legendagyűjteményünkben, az Érdy-kódexben található. Ez a kódexünk a mintegy félszáz magyar nyelvű kézírásos könyv között a legimpozánsabb, nemcsak azért, mert a legterjedelmesebb (ezer oldalnyi még nyomtatásban is), hanem azért, mert írója már igazi szépíró, aki a fordítás görcseitől mentesen, ízes magyar nyelven, sok esetben a korabeli beszélt nyelv kitapintható – szinte hallható – elemeivel adja vissza a mondanivalóját, ezzel hat az olvasóra, a hallgatóra. Nem ok nélkül hangsúlyozza Kardos Tibor a műfaj jellegzetességeként a következőket: „...a legenda tipikusan élőnyelvű, hallható irodalom, mert mint neve is mondja: felolvasandó" (KARDOS é. n.; XXVI). Fontos még kiemelni, hogy a legenda szövege nem egyenletes elbeszélő szöveg, nem is száraz adatokkal zsúfolt történet, hanem igen eltérő stílusrétegeket egymásra halmozó textus. Különösen gyakori benne írójának rajongó hangú felkiáltása, szinte extatikus jellegű odafordulása az olvasóhoz. E jellemzőkről alább részletesebben lesz szó.

E kódexnek a magyar legendairodalomban azért is megkülönböztetett a helye, mert a magyar szentek (István, Imre, László, Erzsébet) legendájának a megírásával történetírásunk első nagy műve is egyben. Eredetileg „Nagyszombati codex" néven idézik, később Toldy Ferenc a kódex első ismertetőjéről, Érdy Jánosról Érdy-kódexnek nevezte el. A kézirat 1814-ben került Nagyszombatról az Országos Széchényi Könyvtárba.

A KARTHAUZI NÉVTELEN

A titokzatos néma barát származásáról, ennek részleteiről sokféle feltételezést lehet olvasni. A magyar irodalom története I. (1964) így fogalmaz: „Neve ismeretlen, csak annyit tudunk róla, hogy a dúsgazdag lövöldi karthauzi kolostor prokurátora (sáfárja) s délvidéki származású volt" (143. o.).

Személye már a XIX. század végén számos vita középpontjában állt, amikor a Jordánszky- és az Érdy-kódex szerzőjének a kilétét, illetve azonos voltát kezdték kutatni: a többi között Veinstein-Hevess Kornél és Volf György. Világossá vált, hogy mindenekelőtt a kódexek nyelvjárását kell körvonalazni. *A magyar nyelv* c. művében már Simonyi Zsigmond megállapította, hogy „A két codexnek nyelve is megegyezik, s kétségtelen, hogy mind a kettő egy vidéken keletkezett." (Idézi VEINSTEIN-HEVESS 1896; 4.) A nyelvjárási jellemzők alapján a szerzetes szülőföldjét a kutatók a Drávaszögbe, Baranya megye déli részére, Eszék tájára, a Szlavóniával határos alsó-drávai nyelvjárási területre helyezték.

Életének, műveltségének kutatói között is kiemelkedik Bán Imre. Szerinte a késő magyar középkor kialakult egyházi retorikája nála csúcsosodik, de ugyanakkor van sajátos (szinte dantei) indulatos hangja is. Stílusára a pregnáns tömörség, a képszerű láttatás, a hallgatóság motiválása jellemző; továbbá stílusának jegyei között fontos helyet foglal el a halmozás (ritmikus anaforikus halmozás), az anaforikus ismétlés, a hanghatások leírása, az ellentétezés, a szinonimahalmozás, valamint a sajátos jelzőhasználat is.

A történetek leírását sajátos novellisztikus hajlamával színezi, ebbe gyakran keveredik naturalisztikusan nyers nyelvi elem, helyenként indulatos kiszólás, olyan papírra alig vethető súlyos szó, amely majd később Bornemisza Péternél, de főként Pázmánynál szólal meg.

Többféle műfajt ötvöz prédikációiban, az egyházi retorika helyenként népies elbeszélő stílussal keveredik, ugyanakkor mindvégig a hallgatóságot (illetve az olvasót) tartja szem előtt; ízig-vérig tanító szellem, gyakorlott magyar szónok. A kódex latin nyelvű prológusa az anyanyelvű írásosság fontos manifesztuma is egyben: már az első sorokban kijelenti, hogy a karthauzi rend képviselőjeként *népnyelven való alkotással* kíván lelki táplálékot nyújtani a több rendbeli laikus testvéreknek és apácáknak. Ez különösen fontos mozzanat a népnyelven megszólaló Biblia érdekében, a Karthauzi ugyanis – a Huszita Bibliáról feltehetően

nem tudván – hiányolja a magyar nyelvű Bibliát: „a mi műveletlen és faragatlan magyar népünket nem harmatozta be ily kegyelem", majd hozzáteszi: „mindezt nem annyira a tudatlanság, hanem inkább a hanyagság rovására kell írni" (MADAS 1985; 10). A továbbiakban kitér a fenyegető lutheri eretnekség veszélyére, amely ellen az episztolák és evangéliumok fordításával küzd.

A Karthauzi Névtelen az előszóban tehát olvasóközönségéről is ír, kijelenti, hogy felkérték az írásra, többek között a saját húga: „sok ájtatos híveknek kérelmésökre és lelki használatjokra nagy munkára vetvén elménket, kezönket" (MADAS 1985; 14). „Legfőbb írói célját is abban határozza meg, hogy mindkét nembeli együgyűeknek és a latinban kevésbé jártas fiataloknak az ünnepnapokra üdvösséges olvasmányt nyújthasson" (BÁN 1976; 30).

A Névtelen műveltségét kutatva Bán Imre – más kutatókkal egyetértésben – feltételezi, hogy szerzetesünk Rómában is megfordulhatott. Közösségi jellegűnek mondható műveltsége magas szintű kolostori kultúra, melynek tudományos módszertana a skolasztikán nőtt fel. Az akkor már erőteljesen hódító lutheri tanokat a kiátkozás miatt nem ismeri, de elítéli.

A mindenkori olvasó figyelmét különösképpen felkeltheti az a több helyen is előforduló utalás, forrás, amelyre a magyar szentek és történelmi személyiségek bemutatásakor a Névtelen hivatkozik, tehát amit ő „régi magyar krónikának" nevez. Forrásai között tudjuk a Legenda aureát (amely olasz Domonkos-rendi műve), a Catalogus Sanctorumot (mely szintén olasz mű), Temesvári Pelbárt prédikációit, valamint a Legendae Sanctorum regni Hungariae c. művet is. Mindezek mellett elképzelhető, hogy létezett egy magyar nyelvű „őskrónika", amelyet olykor – nyilván csak kötelező retorikai fordulatként – segítségül hív. Nemeskürty feltételezése szerint ez talán éppen a Gesta Hungarorum szövege, melyet ő „az első regényes magyar történelem"-nek nevez (NEMESKÜRTY 2001; 87). A Szent László-legendában maga a Névtelen hivatkozik korábbi forrására: „kinek eredetit ezenképpen olvassok az országnak régi Krónikájában" (MADAS 1985; 394).

Sokféle feltételezés van arról, hogy a Karthauzi Névtelen mennyiben vette át Temesvári Pelbárt prédikációit, vajon volt-e egy magyar nyelvű átdolgozás, gyűjtemény, melyet a kódexírók használtak. Bán Imre meg is jegyzi: a kompiláció ekkor még természetesnek számított, ezt ma plágiumnak neveznék.

Mindenesetre akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy a Névtelen egyetlen irodalmi művét, az Érdy-kódexben megőrződött hatalmas prédikáció- és legendagyűjteményét (két évnyi munka után) 1526-ban fejezte be.

SZENT ERZSÉBET ÉLETE

Erzsébet II. András és Meráni Gertrúd gyermekeként 1207-ben született, a feltevések szerint Sárospatakon.

A legendákban gyakori jelenség a visszavetítés: prophetia ex eventu. Az Erzsébet-legenda esetében is ezt találjuk: Erdélyből varázsló érkezik a wartburgi

várba (Clinsor ~ Klingsor magiszter, a csillagjóslás és a fekete mágia tudósa), igaz, más rendeltetéssel, de a csillagok állásából megjósolja, hogy a magyar királynak lánya születik, azon felül „Szent leszen a gyermek és szentsége vigaszára és örömére leszen mind az egész keresztény világnak" (HERMANN é. n.; 249).

Ebből a mondatból bátran kiemelhetjük az ÖRÖM szót, hiszen ez a vezérfonal Erzsébet egész életén át; ahogyan életrajzírói, valamint a 13. századi források fel is jegyzik: az idegen környezetbe került ötéves, apró termetű barna kislány élénk kedélye, természetes jókedve nemegyszer ellenszenvet keltett a wartburgi várban. Az öröm ott van az életében akkor is, amikor boldog házasságban él, de akkor is, amikor férje halála után családjával és néhány szolgálójával kiűzik a várból. Derűs lélekkel fogadja a csapásokat, számára ekkor már az adakozás, a szegények, rászorulók segítése minden más célt félreállít, minden özvegyi jussát rájuk áldozza. Jól példázza ezt az a tény, hogy a nagy éhínségek és járványok idején naponta 900 szegényt látott el étellel, itallal, s látta el a betegeket. Esténként viszont, ahogyan a feljegyzések a szavait megőrizték, hogy ne fázzanak az ő szegényei, messze fénylő tüzeket gyújtatott, sokak lábát megmosta, bekente. Egy ilyen alkalommal jegyezték fel a szavait: „Íme, megmondtam nektek, hogy az embereket boldoggá kell tennünk! Azt akarom, hogy örömük teljes legyen, gyújtsunk hát tüzeket!"

A „nagy jövő" előrevetítése Assisi Szent Ferenc legendájában is fellelhető, ott egy zarándok jósol a gazdag posztókereskedő gyermeke születésekor, aki a legenda szerint Jézushoz hasonlóan istállóban született.

Vizsgált szövegünkben a Karthauzi Névtelen Erzsébet apjával mondatja ki a királylány nagyságát előre jelző mondatot: „Ez a leánzó, ha élhetend, valami naggyá leszen!" (KARDOS[1] é. n. 21)

IX. Gergely pápa – ugyanúgy, mint Ferencet és Domonkost, a 13. század két nagy rendalapítóját – Türingiai Erzsébetet is már néhány évvel halála után szentté avatta. Ez az eljárás, a kanonizáció bőven van dokumentálva: a szent életéről és működéséről levelek, a pápai bizottságok tudósításai és a hozzá közel álló személyek jegyzőkönyvbe vett kijelentései maradtak ránk. Gyóntatója, Marburgi Konrád az eljárás számára összeállított Erzsébetről egy életrajzot, amely mentes a legendás megdicsőüléstől. Fennmaradt az 1235. évi kanonizációs bulla és a szent 1236-i transzlációjáról (átviteléről) szóló tudósítás is. A gyorsan terjedő Erzsébet-kultusz számára a következő időszakban életrajzokat szerkesztettek, amelyek jóllehet a kanonizációs eljárás egyes dokumentumain alapultak, megírásuk célja mind kevésbé ölelte fel az egyéni vonásokat, hanem inkább a csodás elemekre vonatkozott.

S ahogyan megjósolták a születését, úgy Erzsébet előre jelzi a saját halálát. 1231. november 16-án halt meg az általa alapított marburgi ferences ispotályban. Már a temetés utáni napon történt egy gyógyulás a sírnál. A következő hóna-

pok csodáit gondosan feljegyezték, s Konrád, az ispotály prorektora Rómában kezdeményezte Erzsébet szentté avatási eljárásának az elindítását. 1232-ben 60 csoda leírását, egy rövid életrajzot és kísérőiratot juttatott el Rómába. Ezek az írások tömören, szűkszavúan írják le az eseményeket, szinte csak a csodás események tényszerű lejegyzésére szorítkoznak, itt még távol vagyunk a legendák színes, cizellált elbeszéléseitől.

A szentté avatási eljárás során mintegy 600 tanúkihallgatás történt, ennek 106 csodás esemény lejegyzése lett az eredménye, *Miracula sancte Elyzabet* címmel. A mirákulum-leírások egy olyan szociális réteg mentalitásába engednek értékes bepillantást, amelyre a középkori történetírásban nemigen figyeltek: pl. egy falu mindennapi életének pillanatfelvételei, egy wiesbadeni fürdőben történő beszélgetés, egy faluközösség viszonyulása a gyermekágyas asszonyhoz stb.

Marburgi Konrád *Summa vitae* címmel foglalja össze Erzsébet életrajzát, főleg utolsó éveinek részletes rajzát írja meg, amikor az özvegy pápai védelem alatt állt, és ő volt a gyóntatója. Ebből az életrajzból sokat megtudunk a szent utolsó éveiről: hogyan fordul el radikálisan társadalmi rendje normáitól, amire már egészen korai ifjúságában is hajlamot mutatott; hogyan kér Konrádtól tanácsot, hogy remeteként, kolduskent vagy kolostorban éljen férje halála után. A gyóntató és Erzsébet számos összeütközésére is fény derül ezekből az írásokból.

II.
KÉPEK

A Karthauzi Névtelen tapasztalt szónokként a hit eszméinek ismertetésekor színes, metaforikus nyelvezetet alkalmaz, az ördögöt kiegyenlíti a méreggel és a „jáspis kégyó"-val; a meggyőzés eszközeként gyakran használ nyers és nyomatékos kifejezést: „mikoron az lelkieket megkóstolangya, ottan minden testi és ez világi dolog ízetlen lészen és dohos, mint az gané". Egy másik helyen tanításának középpontja: „ez világi ragadványoknak késálkodása" – amiben az evilági kapzsiság harcát festi le.

A legenda szövegét azzal teszi pergőbbé, mozgalmasabbá, hogy Erzsébet élettörténetéből *mikroképeket* emel ki; ilyenkor a *történék egy napon* szerkezettel indít, s az eseményt közel emeli mindenkori olvasójához. Így emelkedik ki a legenda szövegsíkjából a rózsa-csoda, a poklos férfi elhelyezése a saját otthonában, vagy a Rómába igyekvő jobbágyifjú látogatása. Másrészt a legenda szövegében különös módon váltják egymást a bibliai idézetekkel, hivatkozásokkal tűzdelt tanító, oktató szövegek és az életteli párbeszédes részek. A dialogikus formaelem – a XVI. század más szerzőihez hasonlóan – a Névtelen elbeszélő modorának is elmaradhatatlan tartozékává válik: a tettek csak a szavak által lesznek igazoltak.

A dialógusos betoldások mellett igazi színfoltja a szövegnek, amikor a szerző helyenként extatikus felkiáltásával nyomatékosítja mondanivalóját; pl.: „Ó, nagy ártatlanság, ó, szeplőtelenségnek halhatatlan malasztja!" (21) vagy „Ó, gyarló világnak veszedelmes vendégsége!" (29) E felkiáltások egyben kapcsolatot is teremtenek a hallgatósággal, az olvasóval, hiszen főleg többes számú és harmadik személyű igével fogalmazódnak meg; pl.: „Immáron lássuk meg..." vagy „Ó, szerelmes atyámfiai, hát mit szólhatunk az ő szent, érdemes voltáról...".

Az Erzsébet-legendában kevés hasonlatot találunk, a Névtelen ebben a szövegben inkább metaforikus és allegorikus képalkotással él.

A GERLICE JELKÉPISÉGE

A kor szóbeliségében, népköltészetében feltehetően nagy hagyománya lehetett a párját vesztett gerlice képének, hiszen a mai napig él a népdalokban és más műfajokban. Pl. a következő balladarészletben:

„Búsan búgó bús gerlice
Kedves társát elvesztette –
Elrepüle zöld erdőbe,
De nem szálla a zöld ágra,
Hanem szálla asszú ágra;
Asszú ágát kopogtatja,
Kedves társát siratgatja."
(Penavin Olga kéziratos gyűjtéséből)

Az Erzsébet-legendában a fiatal özvegyet így írja le a Karthauzi: „mikoron megmaradott volna ő társátúl, mint egy ártatlan gerlice, akarák az ő nemzetségi, hogy esmeg [ismét][2] házasságra adnák" (29).

A társtalan, özvegy nő metaforája gyakran tehát a gerlice, mely a szövegben jelző nélkül is állhat; pl. az 1573-ból való elbeszélő műben, a Ponciánus históriájában így szerepel: „Úgy élek, mint egy girlice madár, férfi nélkül" (Magyar elbeszélők 16–18. század; 31). A Szent Elek-legendában is megtaláljuk a metaforát, amikor az ifjú jegyese ezt mondja: „Veled eggyetömbe én is itt ez helyön sírásba meg maradok, az gerlicének móggya szerént, mígnem valamit hallok az én szerető jegyössemről" (360).

MADARAK

Szinte minden forrás megemlíti az Erzsébet halála előtt megjelenő madarakat. Részletező mikroképek tárulnak elénk a leírásokban, legendákban: a beteg fal felé van fordulva, s egy gyönyörű dallamot kezd dúdolni. Mikor megkérdezik, mi ez, azt válaszolja, hogy „Egy kismadár telepedett közém és a fal közé, s oly kedvesen énekelt, hogy engem is éneklésre indított". Ez az Érdy-kódexben: „Íme

azonközbe egy igen szép mennyei madárka eleibe jöve és kezde előtte nagy szép éneklést tenni, hogy hozzá képöst Szent Erzséböt is kezde énekleni" (33).

A betegágyra röppent madárka Jacobus de Voragine (a Legenda Aurea szerzője) szerint az őrangyala volt, aki az örök élet örömhírét hozta. „Az ördög pedig, hátha jussa van valamihez, a szentek haldoklásánál is megjelenik, de mert Szent Erzsébetben semmi jussa nem volt, szégyenletesen megfutamítva elmenekült" (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 276).

A madár egyes vallásokban az eget és a holtak égbe szállott lelkét jelképezi. A Szent Erzsébet-legendában sokféle madár megjelenéséről olvashatunk: „mikoron az szent-egyházhoz vitték volna, nagy sokaságú madarak jövének az szent-egyházra, kit soha annak előtte nem láttanak vala, nagy csodálatos, szép édes éneklést tevén" (33).

Irmengard, Erzsébet egyik szolgálólánya vallotta: „Beszélik, hogy a virrasztáskor jelen levő wetteri apátnő hallotta, hogy madárkák énekelnek igen szívhez szólóan, és csodálkozva, hogy honnan jött mindez, kiment, és látta a templom tetején összesereglett sok-sok madárkát, és hallotta, amint azok, mintha végső útjára kísérnék, változatosan dalolnak" (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 180).

A Ferenc-legendában madaraknak is prédikál Ferenc testvér: „mezőben lakozik vala kölömb-kölömb madaraknak nagy sokasága", akik leszállnak hozzá a mezőre, s akkor sem röppennek el, ha ruhájával hozzájuk ér (Jókai-kódex 139). Érdekes a megszólítás: én húgaim, madaracskák (sorores meae aviculae)!

ILLATOK ÉS FÉNYEK

Egy-egy szent leírásában gyakran lelhető fel valamely illat jelenlétének, megjelenésének az ábrázolása. Az elemzett legendában közvetlenül a szent halálakor ez a leírás található: „Íme azonnal nagy szép mennyei illat ité [üté] meg az házat, és az szent test, mint az balsamom ollyanná lén. És negyed napiglan el-temetetlen hagyák éjjel és nappal édesködvén az szép illatban" (33).

Ugyanezek a motívumok felbukkannak Ráskai Lea Margit-legendájában is: „Ezenképpen álla Szent Margit asszonynak teste tizenkét napiglan. Mikoron bé bocsátták volna ez szent szűznek testét az sérben [sírban], kezde ez szent szűznek testéből nagy édességes illat ki jűni. Tahát kezdének az fráterök kétölködni, hogy netalám az sororok töttenek valaminémű jó illatot avagy kenetöt Szent Margit asszonynak testéhez és azért volna az nagy jó illat az ő testénél" (64).

Hosszú részben tárgyalja ezt a kódexíró, majd még egyszer visszatér a témára akkor, amikor Margitot később vörös márvány koporsóba helyezik át, ekkor a kőműves mesterek ahogy „meg nyitották volna a sért [sírt] és akarnájják reá tenni az verös márvánt [!] koporsót, olly igen édes illatú pára, füst és illat jű vala fel az Szent Margit asszony koporsójából, mint ha nagy sok rózsák voltak volna ott" (87).

A Ráskai Lea-féle Margit-legenda és az Érdy-kódex Erzsébet-története között még számos egyéb összekapcsolódás, egybecsengés kimutatható. Közülük emeljük ki azt, ahogyan Margit nagynénje emlékéhez viszonyul; pl. Margitot Szent Erzsébet oltára előtt szentelték fel, állandóan az ő példája lebegett előtte: „követvén az ő nénjének Szent Erzsébet asszonnak ő nyomát" (Szent Margit élete 149.), akkor is a példakép áll előtte, amikor a szegényeket felöltözteti, „ha ez szent szűz lát vala mezehtelen condrás szegént, tahát el küld vala az priorisszához, hogy az szegénnek aggya egyik kápáját, melyik jobb volna" (155), de ki kell emelnünk azt a fontos szöveghelyet is, amikor Margit „az nemzete eleinek életét" sorolja elő: „És még meggondolja vala Szent Margit asszon Szent Erzsébet asszonnak, ő barátjának és szerelmes nénjének szentséges életit, kinek szentséges érdemével mind teljes anyaszentegyház nagy öremmel tiszteli" (Szent Margit élete 47–48.).

Az illatok témaköréhez szorosan kapcsolódik egy különösen erőteljes képi sűrítés Erzsébet halálának a leírásában. Már-már a szinesztéziának, az eltérő érzéki érzetek egybekapcsolásának az előképe jelenik meg a Névtelen különös hang–illat–hang hármas szerkesztésében: az Erzsébet betegágyán éneklő mennyei madárka „nagy szép édes éneklést tesz", majd az illatleírás következik, azután ismét a templomra leszálló sokféle és nagy sokaságú madarakról olvasunk, „kit soha annak előtte nem láttanak vala, nagy csodálatos, szép édes éneklést tevén" (33).

Az érzékterületek kiteljesedése tapasztalható azokban a leírásokban, amelyek mind Erzsébetnél, mind pedig Margitnál a szentmise alatti teljes szellemi elmélyülés pillanatait ábrázolják: itt a szentek feje fölött sejtelmes fény jelenik meg.

SZÁMMISZTIKA

Az egyes számok szimbolikus értelme elsősorban a Bibliából vezethető le. Erzsébetnél a hetes szám van a középpontban: ez szent szám, a hét fő erény száma, hét dolog szükséges az üdvözüléshez, a Névtelen ezeket fel is sorolja Erzsébet halálának leírása előtt. De érdekes, hogy a legendák, feljegyzések azt is hangsúlyozzák, hogy hét leánypajtást adnak mellé játszótársnak, amikor Wartburgba kerül.

Fontos szerepet játszik a legendában a hármas szám is, a háromféle menyegzői ruha felsorolásánál (szeplőtelenség, szeretet, szemérmesség); ugyanakkor megjelenik az ördögűzéses jelenetben, amit szinte minden forrás egyformán ír le: „És monda leányinak: Mit tennétök, ha pokolbéli erdeg reátok jönne? Monda azonközbe: Fuss el, Fuss el! Három ízbe" (33).

Idekívánkozik a Ferenc-rendiek jellemzésének egy fontos attribútuma, a szürkésbarna csuhán levő kötélöv három csomóval: a szegénység, a szüzesség és az engedelmesség jelképeként.

VIRÁGOK

A növényi szimbolika különösen sokrétű ebben a korszakban. Közülük is kiemelkedik a rózsa, a viola és a liliom jelképi ereje. A rózsa-csoda egy névtelen 13. századi toszkán ferences Erzsébet-legendája nyomán indult útjára, ő említi első ízben, s ma már szinte a legismertebb csoda, amely a szenthez fűződik. A rózsa-csoda eseménye még Magyarországon játszódik, aminek a legendaírók is nagy fontosságot tulajdonítanak. Ez így is hagyományozódik, jóllehet, mint HERMANN Egyed írja: „A késő középkori német kódexek már minden csodáját, köztük a híres rózsa-csodát is, német földön játszatják le" (HERMANN é. n.; 274).

Hogyan írja le ezt a néma barát?

„Történék egy napon, mikoron nagy hideg volna, hogy úgy, mint senki ne láthatná, vinne apró maradékokat az vár kapuja elében az szegényeknek. És íme elöl találá az ő attya csodálkozván rajta ennen maga, mit járna és hova sietne. Meg szólojtá őtet: »Fiam, Erzséböt, hova mégy, mit vissz?« Az nemes király lánya, miért felette szemérmes vala, nagyon meg szégyenlé és meg ijede és nem tuda félelmében egyebet mit felelni: »Ím, rózsát viszök.« Az ő attya kedég, mint eszös embör meg gondolá, hogy nem volna rózsa virágnak ideje, hozjá hívá és meg látá kebelét, hát mind szép rózsa virág az asszú apró portéka" (21).

A legenda szerint tehát Erzsébet a kötényében viszi a rózsát, míg pl. Szent Dorottya a hagyomány szerint a kosarában hordta. Szinte megszámlálhatatlan szimbolikus vonatkozása alakult ki ennek a virágnak; *rózsa*füzér (amelyet a legenda szerint maga Mária nyújtott át Szent Domonkosnak, aki ezt az első olvasót Miasszonyunk rózsakoszorújának nevezte el), *rozetta*, a katedrálisok rózsaablakai is az örök körforgást jelzik. A rózsavirágnak két fontos ferences vonatkozása kívánkozik ide: az egyik az a történet, miszerint a Szent Ferenc stigmáiból hulló vér nyomán rózsák fakadnak; valamint az a feljegyzés, hogy Ferenc az ördög kísértése elől csipkebokorba menekül, amely erre rózsabokorrá változik.

A rózsa-csoda olyannyira kedvelt képe lett a Szent Erzsébet-kultusznak, hogy a későbbi Szent Erzsébet-történetekben, így például az 1875-ben Toldy László által megírt *Magyar Szent Erzsébet élete* című legendában immár két alkalommal is szerepel a rózsává változás csodálatos jelensége: másodszor akkor, amikor férje vadászatból érkezvén látja, hogy Erzsébet köpenyét élelemmel megrakva siet ki a várból. Ekkor a kenyér fehér és vörös rózsává változik, a korabeli virágszimbolika szerint viszont a fehér rózsa a tisztaságnak, a vörös pedig a vértanúságnak a jelképe.

ZSOLTÁROSKÖNYV

A magyar szentek leírásában és jellemzésében a zsoltároskönyvet olvasó fiatal gyermek, illetve ifjú képe gyakran ismétlődik. Megtaláljuk a Margit-legendában, ahogyan a királylány leánypajtásaival együtt mímeli az olvasást, a Szent Imre legendában: „szövétnök [fáklyaféle] világnál az szent zsoltár kenyvet eleiben vette és azt olvasta szolgálván az úr Istent és minden pszálmusnak [zsoltárnak] utána" (14). Erzsébet viszont a következő leírásban szerepel: „kenyvet ragadott kezében és tettette magát, hamint írást olvasna, hogy csak kivonhatná magát ez világi hévalkodásból" (20).

MOTÍVUMOK

A Karthauzi Névtelen skolasztikus gondolatmenetét különösen jól jellemzik az előszámlálás, a felsorolás és részletezés alakzatai.

Az *előszámlálás* a korabeli prédikáció-műfaj fontos szerkezeti eleme; itt főként a számok, az erények, regulák, bűnök stb. megszámlált lajstroma, teljesen kimerített leltározása adja a beszéd lényegét. Erre a számok misztikus ismétlődésénél már részben kitértünk.

A *felsorolás* a jobb megértést és a hatáskeltést szolgálja a prédikációkban. Ilyen például a tanúságok, a regulák, a példázatok felsorolása, majd részletezése, vagy a keresztény értékek hierarchiájának additív szerkezetű felépítése: a szüzesség erénye az arany, tehát a nap jelképével, az özvegységben való töredelmesség a hold ezüstjének színével ábrázolva, valamint a házasság szentsége mint az ónérc, a csillagok szimbólumaként bemutatva.

A *részletezés* a misztikus lelkiség felsőfokát fejezi ki, az egésznek alkotórészeire való bontása és ezek felsorolása gyakran együtt jár a fokozás valamely típusával; pl.: „miképpen *fut, siet* az szent egyházhoz 'templomhoz'; „az lányokkal igen *verette*, avagy *víz-kinyír bejtöt [böjtöt] vetött reája*, annak felette nagyon *meg feddötte szóval*" (26).

A HALMOZÁS

„A kódexirodalom stílusában a halmozás a misztikához kötődik" (SZABÓ 1998; 49). A misztikus elmélkedés, szemlélődés kedvelte a halmozást, a részletezést; s ezek a gótika feltűnő és egyben átfogó szerkezeti sajátosságaiként a nyitottsággal, a hozzáadó (additív) szervező elvvel magyarázhatók. A halmozás formái azonban nemcsak latin mintákra alakultak ki, hanem végeredményben a paralelizmus ősi hagyományát fejlesztik tovább; ösztönösen élnek vele a kódexfordítók, legfeltűnőbben a szómagyarázatok, a szóvariációk eszközével, melyeket *és* vagy *avagy* kötőszóval kapcsolnak össze. Az Érdy-kódex már korántsem tartalmaz annyi „modoros" szóhalmazt, mint a korábbi kódexek. Itt a „latintól

felnevelt párhuzamosító hajlam rátalált a maga magyar anyagára" (HORVÁTH 1931; 275). Pl. *ága boga, éhen szoméhon, iait fiait, megszánja bánja, hírét nevét, ízét bűzét* stb.

A jelzőhalmozás is „a rajongás naiv stílképletének" a tartozéka. Az *édes*, a *malasztos*, a *jámbor* melléknevek megterhelt jelzők, amelyek mellett a *nagy* melléknév, illetve származékai pusztán fokozó, nyomatékosító elemként szerepelnek. Pl. „Melly *nagy* isteni félelemmel és ájojtatussággal hallott légyen misét...", „minél *nagyobban* magát meg alázhatná Krisztus (...) színe előtt" (21).

A legenda jelzői – noha stiláris lehetőségeik ellenére sem sorolhatók be a szóképek közé – képszerűségük révén nagyban hozzájárulnak a leírt események életszerűbb, hívebb ábrázolásához. Pl. *undok poklos, rútságos bűnös, gonosz életű, nagy szernyű undokságos poklos*. Szinte állandó jelzős szerkezetként ismétlődik a *világi hévolkodás [hivalkodás]*, a *malasztos asszonyállat*, a *lelki jószágok* szintagma. Az édes szónak igen sokféle szófaji és stilisztikai alkalmazását találjuk: „nagy édes könnyhullatással", „kezde imádkozni nagy édességgel", „éjjel és nappal édösködvén az szép illatban". Találunk halmozást a jelzőként szereplő képzett szavak között is, ahogyan több képző vesz részt a szóalkotásban: *malasztosságú, szorgalmatosságú, gyönyörűséges, dicsőséges* stb.

A jelzős kifejezések gyakran paralel szerkesztésűek, ami ritmusosságot kölcsönöz a szövegnek. A párhuzamos szerkesztésnek szép példája az alábbi nagyobb szövegegység: „Mert láttyák vala, miképpen gyorsan fut, siet az szent egyházhoz, melly ájojtatosan hall misét, melly nagy gondot visel az szegényekről, melly nagy tisztösséggel ili [üli] az szent innepöket, minden hévolkodás és játék nálkil [nélkül]" (20).

Az *ismétlődés* jelensége különösen kifejezett az öltözködés-, valamint a ruhaleírások jeleneteiben. Számtalan momentumot jegyeztek fel az életrajz- és legendaírók, de a szolgálóit, komornáit meghallgató pápai bizottság feljegyzéseiben is nagyszámú kiemelt rész van Erzsébet öltözködéséről; ezekből csak néhány fontos mozzanatot emelünk ki:

– Részletes leírás van arról, hogy milyen sokféle és értékes holmit visz magával a magyar király lánya Türingiába;

– Már serdülő leányként leveti magáról a felesleges drága holmit a szentmise alatt: „mikoron az Szent Evangéliumot hallotta, avagy az oltári szentségöt felmutatták, azonnal mind karjairól, fejéről, mind szépségöt, ékösségöt lehányottvetött, hogy minél nagyobban magát megalázhatná" (21)

– Férje távollétében mindig özvegyként öltözködik;

– Egy alkalommal szolgálói előtt koldusruhába öltözik, mintegy jelezve, megjövendölve, hogy milyen sors vár rá;

– Gyermekei születése után egyszerű öltözetben megy a templomba hálát adni. A források így örökítették meg: „mentesen a gőgtől, mely a világon csüngők szokása, darócba öltözött, karjára vette a gyermekecskét, akit szült és mezítláb, titkon és feltűnés nélkül kelt útra" (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 304).

– Csodás módon visszakerül elveszett köpenye, s még egy csoda történik, amikor angyal hoz tündöklő szép ruhát és koronát;

– A harmadrendbe való belépésekor a „szesztrák" szürke ruháját ölti fel – mint ahogyan a bibliai idézetben olvasható: „Levetkőzte a vígság ruháját, és az özvegység öltözetét vette fel" (Jud 10, 2–3).

Az ismétlődő motívumok (nem teljes) sorát látva a mai olvasónak okkal alakul ki az a benyomása, hogy a ruha, az öltözködés külsősége szimbolikus erővel bír. Nem véletlenszerű a legenda felépítésében az Erzsébethez fűződő második csoda leírása sem: nevezetesen a Rómába induló jobbágyfiú (amely megnevezés ekkor még a király kíséretében szolgáló főúri rétegre vonatkozhatott) látogatásakor az angyal egy szépséges ruhát és egy drágakövekből fűzött koronát hoz Erzsébetnek, hogy tisztességesen meg tudjon jelenni a vendégek és férje előtt. Mint ahogyan a kódexben olvashatjuk: „íme az áldott mennyei király nem hagyá, hogy az ő szerelmes szolgáló leánya (...) szemérmöt ne vallana" (21).

Jelképes továbbá az is, hogy „A meghalt szegények eltemetésére ruhákat készített a saját kezével. Egy nagy, hófehér vászonlepedőt maga hasított darabokra, a halottakat eltemetendő" (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 321). Ruhát és szükséges dolgokat visz a rászoruló, nyomorban élő szülő asszonyoknak, tehát a felruházás mozzanata mind a születésnél, mind a halálnál jelen van. A ruha nála nemcsak a lélek belső vívódásainak, az intenzív érzelmi világnak a kivetítődése, hanem szuggesztív személyiségének egyfajta eszköze is, hiszen az öltözködéssel szándékot fejez ki, példát mutat az udvarnak, de ugyanakkor sokakat rávesz arra is, hogy elhagyva a „hívságos pompát", egyszerű szürke ruhába öltözzenek. A korabeli forrásokban ismétlődik a vele kapcsolatos hasonlat: „megvetette a világ minden díszét, olyannyira, mint a szemetet" (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 302).

Ugyanezek a források nagy gondot fordítanak az aprólékos leírásokra: „Nem hordott színes köpenyeket, a fejét felcicomázó kendőket, túlságosan áttört kesztyűket, a hajba befont selyem szalagokat, sem hosszú ruhákat, sem más üres haszontalanságokat" (...) „gyakran viselt darócot és vezeklőövet akkor is, amikor ezeket kívülről arany ruhák és bíbor holmik fedtek be". (Uo.) Ünnepnapokon „Isten iránti tiszteletből nem vett föl kesztyűt, és nem kötötte fel manikáit a szokásos módon" (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 293).

A XII. század elején megalakult harmadrend (melynek gondolata szintén Assisi Szent Ferenchez köthető) egyik fő elve – az őskeresztény életmódot követve – a szerény öltözködés volt, az élet egyéb vonatkozásaiban is kerülik a fényűzést, a táncot, színházat, szabályozott imaéletet élnek, fegyvert sem fognak.

A Karthauzi az *ellentét* eszközeivel is mélyíteni tudja a prédikációk, a tanítások gondolatmenetét. Erzsébet sokat hangsúlyozott állandó derűje, jókedve a leírásokban szembekerül rendjének kötelező viselkedési szokásaival; kedélyes, sok esetben tréfás megjegyzései ismétlődő elemeivé válnak élettörténetének,

sőt esetenként nemzetkarakterológiai jellemzővé alakulnak – szembeállítva mindezt a ridegebb germán környezettel.

A legenda *művelődéstörténeti momentumai* is jelentősek: Erzsébet gyermekkori játékait (amilyen pl. a gyűrűs játék, a körtánc, a földön való „megméretkezés" stb.) is leírja a szerzetes, majd Erzsébet viszontagságos életén keresztül az akkori udvari élet etikettjének számos eleme elevenedik meg a kódexlapokon.

Lexikájában rengeteg a szláv elem, ez akár igazolhatja származásának helyét, ugyanakkor világlátottságát is, de talán azt is, hogy a szerzetesi kolostor közelségében lehetett más nyelvet beszélő közösség. Verancsicshoz, Zrínyihez hasonlóan ő is *szerencsá*nak nevezi a *szerencsé*t, szlovén vagy szlovák hatásra a *kápiszta* alakváltozatot használja, a *cella* szó mellett a *kutyácska* 'kunyhó' jelentésű szláv eredetű szót szintén alkalmazza, továbbá felbukkan még az *asztag*, a *szesztra* forma, de a *teta* szó is megjelenik a Szent Anna legendában 'nagymama' jelentésben. Ezek a sajátos nyelvi elemek egy külön összevető nyelvi vizsgálatot is megérdemelnének.

ÖSSZEGZÉS

A szakirodalomban gyakran találkozunk olyan figyelmeztetéssel, miszerint a legendák tipizálnak; ezt mellesleg több példán be is mutattuk. Továbbá azzal a megállapítással is találkozunk, hogy a legendaírók hajlamosak a szokatlan jelenségek hőfokát, gyakoriságát felfokozni. Mindez azonban a legenda műfajának szerves eleme, amelyben már művészi szinten keveredik a valóság a csodás, transzcendens elemekkel, és ahol minden történetszilánk, a legapróbb részlet is hatalmas jelentőséggel bír; hiszen – még ha nem is kortárs írótól származik – mégis történelem-közelben keletkezett, olyan művelődési közegben, légkörben, amelyben még eleven, kitapintható a nagy egyéniségek szelleme – akár István királyra, akár Imre hercegre, vagy a többiekre: Margitra, Kunigundára és másokra gondolunk.

JEGYZETEK

[1] Az Erzsébet-legenda szövegei főleg a Kardos-féle kiadásból valók, ezért az idézetek után zárójelben csupán az oldalszámot közöljük. Egyéb esetben hivatkozunk az illető szövegkiadásra. Az idézett szövegek az olvasat szerinti nagyolt átírást követik.

[2] A szómagyarázatok szögletes zárójelbe kerülnek.

SZÖVEGKIADÁSOK

VOLF 1876 = VOLF György: Régi magyar codexek. Érdy Codex I–II. Az MTA Könyvkiadó Hivatala

MADAS 1985 = MADAS Edit: A néma barát megszólal. Válogatás a Kathauzi Névtelen beszédeiből. Magvető Könyvkiadó (A Magyar Hírmondó sorozata)

Szent Margit élete, 1510. Régi Magyar Kódexek, 10. szám. Budapest, 1990.

HIVATKOZÁSOK

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE I. 1964. Akadémiai Kiadó Budapest

BÁN 1976 = BÁN Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. Akadémiai Kiadó, Budapest. Irodalomtörténeti füzetek 88.

HORVÁTH 1931 = HORVÁTH János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. (Szent Istvántól Mohácsig) Magyar Szemle Társaság, Budapest. Reprint Bp. 1988.

INCZE 2001 = INCZE Dénes: A szentek élete (5), Agapé, Újvidék

HERMANN é. n. = HERMANN Egyed: Árpád-házi Szent Erzsébet. In: Hősök és szentek. Magyar szentek. Magyar katolikus írók könyvei. Szerkeszti: Lippay Lajos (Szekfű Gyula bevezetőjével)

J. HORVÁTH–SZABÓ 2001 = J. HORVÁTH TAMÁS–SZABÓ IRÉN (szerk.): Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szent István Társulat. Budapest (Középkori keresztény írók – szerkesztő: Sarbak Gábor)

KARDOS é. n. = KARDOS Tibor: Legendák könyve. Ardói Könyvkiadó, Budapest (Magyar Századok – Szerkeszti: Tolnai Gábor)

MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON 1997 Szent István Társulat, Budapest

MAGYAR SZENTEK LEXIKONA Dunakönyv Kiadó, 1994

NEMESKÜRTY 2001 = NEMESKÜRTY István: Mi, magyarok. Történelmünk ezerszáz éve. Akadémiai Kiadó, Budapest

RADÓ 1940 = RADÓ Polikárp: Az egyház szentjei. Palladis R. T. kiadása, Budapest

ROKAY 2007 = ROKAY Zoltán: Árpád-házi Szent Erzsébet, az „ökumené" és a „privatizáció". Jel, Budapest XIX. 6. szám 169–171.

SZABÓ 1998 = SZABÓ Zoltán: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest

SEIBERT 1986 = SEIBERT, Jutta (szerk.): A keresztény művészet lexikona. Corvina, Budapest

SZŐKE 2007 = SZŐKE Anna: Szent Erzsébet emlékév. 800 éve született Árpád-házi Szent Erzsébet. Új Kép, Szabadka, ápr.–máj. 3–9.

TOLDY 1875 = TOLDY László: Magyar Szent Erzsébet élete. Franklin Társulat, Budapest. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár. http: // www hungary.com/pazmany

VEINSTEIN-HEVESS 1896 = VEINSTEIN-HEVESS Kornél: A Jordánszky és Érdy codex. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvsajtója.

IMAGERY AND MOTIFS IN THE LEGEND OF SAINT ELISABETH

The corpus we used for our analysis was the Legend of Saint Elisabeth from the Érdy Codex, which was written around 1526 by a monk known in the history of literary historiography as the Carthausian Anonym. Among the imagery of this sixteenth century text there are some pre-eminent metaphoric and allegoric types: the importance of birds, scents and light and the elaborateness of numerology; at the same time it is also important to look at the system of symbols: e.g. the rich plant and colour symbology. Further on, by presenting the linguistic means, the study outlines the types of motifs that this codex writer of scholastic erudition used in the process of his text building: detailing, redundancy, repetition and opposition.

Keywords: cult of St. Elisabeth, legend, Érdy Codex, 16th century Hungarian language, stylistic forms, motifs